

Кашенко С.Г.

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Дотепер немає єдності в трактуванні юридичної відповідальності. Кожен автор намагається визначити її по-своєму, підкреслюючи ті її сторони, що він вважає визначальними. Відсутність загальноприйнятого визначення юридичної відповідальності пояснюється складністю самої проблеми та різнобічним підходом до її дослідження, а також широкою галузевою специфікою у вивченні категорії відповідальності. Для з'ясування сутності й специфіки юридичної відповідальності необхідно проаналізувати різні думки фахівців, що вивчали поняття і зміст юридичної відповідальності.

Довгий час у юридичній літературі основна увага приділялася тільки відповідальності за скоєне правопорушення, тобто негативній (ретроспективній) відповідальності. Це пояснювалося складними процесами формування правової поведінки людини в роки становлення радянської держави, коли абсолютний її пріоритет у всіх сферах громадського життя призвів до примусового типу поведінки людей.

Поняття і зміст юридичної відповідальності зв'язувалися тільки з державним примусом, який застосовувався щодо правопорушника, осудом правопорушення і його суб'єктів, наявністю несприятливих наслідків для правопорушника.

Так, С.С. Алексєєв вважав, що юридична відповідальність входить складовою частиною в загальну морально-політичну відповідальність і має тільки один ретроспективний аспект: „...неминучість звіту за невиконання обов'язків, перетерплювання несприятливих наслідків - реакції суспільства й держави на допущені порушення” [1, с. 269].

І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин також розглядали юридичну відповідальність, як реакцію з боку держави на скоєне протиправне діяння й думали, що „юридична відповідальність, із того часу, як вона виникла завжди була відповідальністю за минуле, за вчинене протиправне діяння. Інакше можна прийти до неприйняттого висновку, що особа, скоївши злочин, уже несе правову відповідальність. Ні наукові розуміння, ні тим більше інтереси практики не дають підстави для перегляду погляду на юридичну відповідальність як наслідок правопорушення” [2].

Такої ж думки дотримувалася Р.О. Халфіна. Вона вважала, що поняття відповідальності, застосовуване у філософії, філології й повсякденному житті, незастосовно в юриспруденції. „У юридичній науці, – писала Р.О. Халфіна, - поняття відповідальності застосовується для позначення негативних наслідків для особи чи організації, що допустили протиправний учинок, тому відповідальність може бути тільки ретроспективною. Якщо ж прийняти поняття відповідальності в широкому змісті, у якому воно застосовується в повсякденному житті й у філософській літературі, то губиться специфіка юридичного розуміння відповідальності” [3].

Аналогічні визначення юридичної відповідальності, пов'язані з державним примусом і негативними наслідками для особи, що порушила норму права, дали І.А. Галаган, О.С.Юффе, М.Д. Шаргородський і низка інших авторів.

Таким чином, правова відповідальність трактується як відповідальність за невиконання особою своїх обов'язків. Поки людина виконує їх належним чином, вона не несе відповідальності, але як тільки вона перестала виконувати обов'язки, порушила їх - відразу настає відповідальність. Ототожнення юридичної відповідальності з примусом, розуміння її тільки як санкції правової норми, що визначає негативні наслідки для правопорушника, є, ймовірно, правильним.

Державний примус є елементом процесу реалізації негативного аспекту юридичної відповідальності. Як відзначив Б.Т. Базилев, „державний примус здатний вирішити і вирішує оперативні й тактичні завдання у сфері правових відносин. Одним із таких завдань і є виконання обов'язку суб'єктами правовідносин” [4]. Однак, варто мати на увазі, що переважна більшість обов'язків виконується добровільно, а не в силу державного примусу.

Дослідженням юридичної відповідальності займався й С.Н. Братусь, що трактував її як несприятливі наслідки невиконання обов'язку - примус, санкція. Новизна концепції, розробленої С.Н. Братусем, полягала в тім що, характеризуючи юридичну відповідальність винятково як несприятливі наслідки невиконання обов'язку, він не задовольнявся одним „ретроспективним” її розумінням як відповідальності за минуле протиправне діяння, а намагався поряд із нею установити й „перспективну” відповідальність, тобто відповідальність, звернену до майбутнього.

„Якщо, – вважав він, – зобов'язана особа не виконує своїх обов'язків, до неї застосовується примус, що змушує її виконати ці обов'язки, наприклад, примусове стягнення боргу, який не сплачувався боржником добровільно. Таким чином, „перспективна” юридична відповідальність, опосередкована примусом виконання обов'язку, це її виконання в стані примусу” (5).

С.Н. Братусь бачив суттєве розходження між відповідальністю як примусовим виконанням позитивного обов'язку і відповідальністю за порушення карних і деяких адміністративних заборон. При порушенні такого роду заборон мова йшла не про примус до виконання конкретного невиконаного обов'язку, оскільки це зробити вже неможливо, а про виконання нового обов'язку перетерпіти покарання за вчинене, про особисті й майнові обмеження, загальні та спеціальні превенції тощо. Неважко побачити, що під перспективною відповідальністю С.Н. Братусь мав на увазі цивільно-правову відповідальність, а під ретроспективною - відповідальність кримінально-правову й адміністративно-правову.

Такі розходження між відповідальністю в окремих галузях права справді є, хоча у відомих межах у кожній із галузей права можна знайти й інший вид відповідальності (наприклад, зобов'язання й заподіяння шкоди в цивільному праві). Але головне полягає в тому, що обидва види юридичної відповідальності рівною мірою є відповідальністю за невиконання, порушення обов'язку й ця відповідальність з'являється з моменту порушення обов'язку.

Відповідальність же в позитивному значенні - за правильне виконання обов'язку, що лежить на суб'єкті увесь час із того моменту, коли він несе свій обов'язок, виключається С.Н. Братусем із самого поняття юридичної відповідальності, і в цьому відношенні його концепція власне кажучи подібна з концепцією І.С. Самощенка, М.Х. Фарукшина, Р.О. Халіфної.

Необхідно мати на увазі, що юридичний характер відповідальності додає не державний примус, а правове регулювання. Наприклад, у трудовому праві юридична відповідальність (негативний аспект) може реалізуватися й без державного примусу: добровільне відшкодування заподіяного збитку, усна бесіда власника чи керівника підприємства з винним працівником тощо.

На сучасному етапі становлення правової держави в Україні, загальна концепція юридичної відповідальності вимагає іншого підходу до свого змісту, необхідно по-новому підійти до поняття юридичної відповідальності, як і до деяких інших категорій і понять права, яке динамічно розвивається, розглянути наскільки адекватно відображають вони закономірності функціонування права в умовах сучасності.

„Звичайно, ніхто не заперечує значення негативно-ретроспективного аспекту юридичної відповідальності, - справедливо підкреслював З.А. Астеміров, - але не варто його гіпертрофувати, зводити весь зміст і прояв відповідальності в праві до реалізації примусових заходів, до ретроспективної реакції у випадку правопорушення. Така точка зору є однобокою і звужує наше уявлення про дуже складний і багатогранний правовий інститут юридичної відповідальності” [6].

Зведення юридичної відповідальності лише до ретроспективної реакції з приводу правопорушення, до реалізації негативної санкції у відношенні правопорушника, справді здається однобічним.

Як і всяка інша соціальна відповідальність, юридична також має перспективно - позитивний початок, відіграє творчо перетворюючу роль, ефективну дію якої припускає оперування не тільки примусом і вимогливими санкціями, але й методами переконання та заохочення, обліку та контролю, виховання та перевиховання. Саме в такому вигляді відповідальність повинна пронизувати правові норми, правовідношення і правову свідомість, будучи їх найважливішим руховим компонентом.

„Одним із суттєвих недоліків, – відзначила В.О. Козлова, – є ігнорування того факту, що відповідальність заключає в собі можливість прямо протилежних наслідків правового впливу – схвалення, заохочення, виправдання... Тому не можна юридичну відповідальність подавати тільки як відповідальність за правопорушення, бо при такому результаті залишаються в тіні позитивні моменти перспективної (активної) юридичної відповідальності, ті елементи морального, стимулюючого й організаційного порядку, що сприяють свідомому й активному вибору суб'єктами правомірною поведінкою” [7].

Із вищевикладеного можна зробити такі висновки:

- по-перше, позитивний і ретроспективний аспекти юридичної відповідальності діалектично взаємозалежні, невіддільні один від одного, а чим вище рівень відповідальності в позитивному змісті, тим рідше виникає відповідальність ретроспективна. Тільки ретроспективний аспект не може цілком розкрити роль правової відповідальності в механізмі зміцнення законності й правопорядку;

- по-друге, ретроспективний аспект юридичної відповідальності настає лише в тому випадку, коли не спрацював механізм позитивного аспекту юридичної відповідальності, тобто коли не виконані належним чином юридичні обов'язки;

- по-третє, усі нормативні акти, у тому числі й ті, які регулюють правову відповідальність, мають своєю метою виховання громадян у дусі неухильного дотримання законів. Тому, коли юридична відповідальність навіть не реалізована, саме її існування уже виступає як найважливіший елемент правового виховання громадян. Держава використовує право головним чином, як форму організації й спрямування поведінки людей.

Визначення негативної відповідальності поза зв'язком із позитивною применшує її роль як інструмента регулювання й охорони суспільних відносин, як засобу виховання відповідальності відношення людини до своїх обов'язків, принижує творчу роль позитивної відповідальності і заохочувальних норм.

При визначенні юридичної відповідальності необхідно враховувати, що наслідок правопорушення (застосування санкцій) означає лише можливість застосування державно-примусових заходів у тих випадках, коли особи не виконують покладених на них юридичних обов'язків, інакше кажучи, у праві примус знаходиться як би на другому плані.

От як В.А. Рыбаков визначив аспекти юридичної відповідальності: ”Позитивна відповідальність – це регульований правом додатковий обов'язок суб'єкта дати звіт у своїх діях за належне виконання своїх обов'язків. Вона стимулює правомірну соціально-активну поведінку громадян і відіграє організуючу і виховно-мобілізує роль у досягненні цілей держави та права. Для неї характерні добровільне й ініціативне виконання обов'язків, самодисципліна, висока правова свідомість.

Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність - це регульований законодавством додатковий обов'язок суб'єкта дати звіт у своїй дії за невиконання обов'язків, за здійснення правопорушення. Вона тягне негативну оцінку й негативні наслідки, проявляється в неправомірній поведінці особистості й безпосередньо пов'язана з можливістю примусу, мірами покарання, мірами відповідальності” [8].

Становить визначений інтерес концепція юридичної відповідальності, розроблена В.А. Тарховим. Він визначив її як необхідність тримати звіт за невиконання правового обов'язку, який існував у правовідношенні чи за ним; необхідність, що виникає й припиняється внаслідок визначених юридичних фактів.

Він думав що „коли суспільні відносини здійснюються нормально, відповідальність існує, але не застосовується. Якщо ж порушуються правила поведінки, не виконуються обов'язки, то з'являється необхідність в авторитарному покликанні до відповідальності”.

Хоча В.А. Тархов і розглядав юридичну відповідальність тільки в одному аспекті – негативному (ретроспективному), але проте він вважав, по-перше, що юридична відповідальність як абстрактна категорія завжди закладена в правових нормах ще до здійснення правопорушення; по-друге, що юридична відповідальність пов'язана з конкретним суб'єктом права, і він відповідає перед державою й суспільством, і через його правове становище повинна розкриватися категорія відповідальності; і, по-третє, що давати звіт у своїх діях означає не тільки обов'язок, що існує після здійснення правопорушення, але й обов'язок щодо належної поведінки, тобто позитивну відповідальність.

На думку В.А. Тархова, свідомий громадянин повинний у першу чергу відповідати за свою поведінку перед собою. У той же час будь-який юридичний обов'язок неодмінно зв'язаний із правом якогось іншого суб'єкта (громадянина, органа, держави), перед яким відповідальна особа й несе обов'язок дати звіт у своїй поведінці, що стосується виконання даного обов'язку.

„Витребування звіту, – підкреслював В.А. Тархов, – найважливіший засіб виховання, невідворотність відповідальності. У ході звіту з'ясовується, чи варто вжити заходів щодо забезпечення виконання обов'язку, впливу на зобов'язану особу й навколишніх. Покарання може бути необхідним, але не є наслідком відповідальності. Остання існує й без покарання” [9].

Е.А. Лукашева відзначила, що „за офіційно зафіксованою формою юридичної відповідальності криється об'єктивна необхідність визначених форм, поведінки. І юридичну відповідальність не можна зводити тільки до функцій правових норм. Юридична відповідальність – це повинність, необхідність визначеної поведінки... Юридична відповідальність виникає в правовідношенні, що розуміється широко – як система правових зв'язків, що випливають із установа прав і обов'язків. Вона пов'язана з наявністю такого порядку, що вимагає чіткого усвідомлення необхідності виконання дій, передбачених у законодавстві і виражених у системі обов'язків. Юридична відповідальність завжди сполучена з відповідальностями й існує постільки, оскільки такий обов'язок установлений. Відповідальність включена в механізм соціальної дії права та її виникнення не можна зв'язувати лише з порушенням обов'язку. В останньому випадку вона переходить в особливу стадію, що в правовому середовищі існує потенційно, але її реальна дія пов'язана з порушенням обов'язку й застосуванням санкцій” [10].

Одним із перших прихильників ідеї позитивної відповідальності був П.С.Недбайло. Він вважав, що сутність юридичної відповідальності виявляється в самостійній і ініціативній діяльності в рамках правових норм, що „вона у всіх випадках включає в собі досягнення позитивних цілей – це відповідальність за успіх у роботі”. „У людини, – писав він, – відповідальність виникає вже тоді, коли вона приступає до виконання своїх обов'язків, і не тільки тоді, коли вона їх не виконує чи стане діяти всупереч їм” [11].

М.С. Строгович також бачив сутність юридичної відповідальності насамперед у виконанні особою обов'язків, покладених на неї законом, а якщо ці обов'язки не виконуються, тоді справді, настає відповідальність у її негативному значенні [12].

Висування на передній план позитивного аспекту юридичної відповідальності дає можливість правильно конструювати правові норми, уточнювати їхні структурні елементи, удосконалювати регулювання суспільних відносин.

Однак, треба зазначити, що не всі юристи розділяють необхідність появи й існування терміна „позитивна юридична відповідальність”. Так, наприклад, В.А.Сапун вважав позитивну відповідальність явищем не правовим і розглядав її як загально соціальну відповідальність, що при зіткненні з правовою системою здобуває нові якості, грані, характеристики [13].

Н.С.Малеїн, відзначаючи недоцільність об'єднання різних за змістом понять, указував: „Чи можна (чи потрібно) поєднувати одним поняттям відповідальності настільки різні категорії як благо (позитивна) і зло (негативна відповідальність), проходження боргу, його порушення й наслідки порушення, мораль і право? Практичне та теоретичне значення подібних узагальнень поки не показано й не доведено. Юридична наука повинна залишатися на рівні узагальнень правового порядку, корисних для права. І з цього погляду відповідальність юридична і всяка інша – різні поняття”[14].

Л.А.Сироватська також писала, що „не заперечуючи важливості питання про дотримання обов'язків, покладених законом чи договором, засобах його забезпечення, чим власне, і пояснюється необхідність уведення позитивної відповідальності її прихильниками, більш того, підкреслюючи актуальність їхнього дослідження, ми також думаємо, що об'єднання цих категорій в одну навряд чи буде корисним для науки”.

На думку Л.А. сироватської, „юридичною відповідальністю варто вважати обов'язок правопорушника відповідати за скоєне ним правопорушення перед суспільством і державою і перетерпіти дію тих санкцій, що застосовує до нього відповідний орган держави, оскільки значення терміна „відповідальність” характеризує саме визначений правовий стан, визначений обов'язок правопорушника” [15].

А.В.Сурилов вважав, що „позитивна відповідальність – широке соціальне поняття. Вона не тільки може носити моральний, етичний, професійний, політичний і юридичний характер, але й пропонує різні сплелення цих аспектів”[16].

У юридичній літературі мають місце й інші найменування позитивної відповідальності, такі як: перспективна відповідальність, активна відповідальність, статусна (статутна) відповідальність і інші. Так, О.Є.Лейст розділив позитивну відповідальність на конституційну, функціональну і персональну [17].

Таке положення пояснюється самим соціальним і юридичним відтінком даного виду відповідальності. Оскільки мова йде не про простий факт розуміння змісту розпорядження правової норми, а про вироблення особливого активного ставлення до нього, формування в особистості міцних установок правомірної поведінки. Такий позитивний прояв відповідальності, звернений у майбутнє і носить перспективний характер у тім змісті, що сприяє закріпленню стереотипу у вигляді звички поводитися відповідально у всіх подібних випадках.

Найменована статусна (статутна) відповідальність зв'язана з відповідальністю як визначеного внутрішнього стану індивіду, його ставленням до дорученої справи, суспільства, держави, колективу, до своєї поведінки (у сьогоднішній і майбутньому), почутті самодисципліни, свідомості.

Вона впливає з фактичного соціально-правового становища (статуту) громадянина. Однак, всеохоплюючим і найбільш правильним найменуванням цього виду відповідальності, можливо, є позитивна відповідальність, що й характеризується активністю, перспективністю, статутністю конкретного суб'єкта права.

Аналіз наявних суджень з питань поняття юридичної відповідальності дає можливість зробити висновок про те, що загальна концепція юридичної відповідальності повинна ґрунтуватися на суспільному й філософському її розумінні, тому що в іншому випадку можна прийти до нерівних висновків, одностороннього чи не повного її трактування. Тому юридичну відповідальність необхідно розглядати через призму позитивного й негативного аспектів.

Такий підхід буде найбільш правильним, тому що позитивний і негативний аспекти відповідальності повинні розглядатися в їхньому взаємозв'язку і взаємозумовленості, а зведення поняття відповідальності до однієї з цих сторін означає звуження обсягу її змісту. Крім цього, все більше юристів схиляється до визнання важливості існування позитивного аспекту юридичної відповідальності поряд із негативним (ретроспективним) аспектом.

На думку С.С.Алексєєва, „є можливість конструювання єдиного широкого поняття „юридична відповідальність”, що охоплює і те, що традиційно під цим терміном розуміється в юриспруденції, і те, що іменується відповідальністю у звичайному слововживанні, у державно-політичних документах, у соціально-політичній, філософській літературі. Цей інститут повинен, зрозуміло, привертати пильну увагу правової науки” [1, с.274].

Л.А.Ніколаєва й О.Ю.Шмарцев також думають, що „незважаючи на критику, висловлену на адресу сучасної теорії „позитивної відповідальності”, було б помилковим заперечувати можливість подальшого розвитку теорії відповідальності й в аспекті заохочення особистості за високосвідоме виконання правових обов'язків. У цьому змісті не виключається можливість висування й розробки юридичної конструкції, що могла б увібрати в себе як відповідальність особистості в соціально-політичному аспекті, так і юридичну відповідальність, у традиційному розумінні”[18].

Тут, по суті, мова йде про статус позитивної відповідальності як структурного елемента права, її значення для правової практики та реальних правовідносин, а також співвідношенні з негативним аспектом із погляду первинності і вторинності.

На подібній позиції стоїть й Є.А.Лукашева: „юридична відповідальність – це особливий правовий стан, що припускає наявність обов'язку, закріпленого в законі, розуміння необхідності його виконання, а також можливість настання несприятливих наслідків (застосування санкцій) у випадку порушення обов'язку” [10].

Л.А.Сироватська те ж підкреслює, що „значення терміна „відповідальність” характеризує саме визначений правовий стан...” [15]. Однак, термін „стан” більше характеризує статику явища, а відповідальність динамічна, вона включає в собі не тільки еталон поведінки, закріплений правовими нормами, і санкції за його порушення, але й реалізацію цього еталона у фактичній поведінці із застосуванням відповідних заходів заохочення, а також оцінку наслідків цієї реалізації. Проте, він найбільш правильно відображає правове становище суб'єкта в суспільних відносинах, сприйняття ним об'єктивних і суб'єктивних обставин, що формують його поведінку.

Юридична відповідальність – це правовий засіб, спрямований на забезпечення виконання обов'язків, договірних зобов'язань і т.д. як будуть виконані зобов'язання чи обов'язки, добровільно чи в силу примусу, залежить від того, наскільки правильно й усвідомлено суб'єкт даних відносин сприйняв необхідність їхнього виконання, тобто від його правового стану. Юридична відповідальність реалізує своє призначення в тому, що вона забезпечує їхнє виконання: чи то шляхом позитивного аспекту, чи то шляхом негативного аспекту. Можна погодитися з такими висновками, зробленими Г.Н.Ветровою при визначенні поняття змісту юридичної відповідальності:

1. Правова відповідальність є форма прояву соціальної відповідальності особистості у сфері суспільних відносин, урегульованих правом. Вона є гарантією виконання правових обов'язків.

2. Правова відповідальність являє собою систему двосторонніх зв'язків держави й особистості, тому можна виділити особистісний аспект і державний. Перший виражається у відношенні особистості до правових вимог, а також до заходів впливу, застосованих державою. Другий аспект складається в мірах забезпечення державою встановлених нею правових розпоряджень, у негативній реакції на правопорушення.

3. Правова відповідальність виявляється у двох нерозривно зв'язаних формах, позитивній і негативній. Позитивна форма ґрунтується на позитивному відношенні особи до своїх обов'язків, внутрішнім прийнятті їх і реалізації через сумлінне виконання особою своїх правових обов'язків. У випадку ж невиконання обов'язків, відповідальність виражається в осуді правопорушення, у застосуванні примусових заходів, тобто негативно [19].

Юридична відповідальність – це особливий правовий стан суб'єктів суспільних відносин, що впливає зі змісту правових норм і спрямована на забезпечення реалізації їхніх суб'єктивних прав і обов'язків. Однак, необхідно відзначити, що особливий правовий стан – це оцінне поняття, що зобов'язаний розв'язати правозастосовчий орган на основі критеріїв, передбачених правовими нормами. Хоча оцінне поняття в праві це не кращий показник правового регулювання відповідальності, але на сьогоднішній день без нього не обійтися. Оскільки практично неможливо виробити таке правило чи рішення, яке б годилося в усі випадки життя чи враховувало всі нюанси правового регулювання. Тому й необхідні оцінні поняття в праві, що характеризуються трьома особливостями, а саме тим, що вони не конкретизовані законодавцем чи іншим компетентним органом; вони уточнюються в процесі правозастосування; вони дають правозастосовчому органу можливість вільного розсуду, вільної оцінки фактів.

У реалізації юридичної відповідальності суб'єктивна оцінка фактів дає можливість правозастосовчому органу вирішити самостійно питання про необхідність залучення до негативної відповідальності, про обрання відповідного заходу впливу, і навпаки, вирішити питання про вид і форму заохочення чи іншого правового стимулювання належного виконання обов'язків.

Джерела та література

1. Алексеев С.С. Общая теория права. - М.: 1981.-Т.1
2. Самощенко И.С., Фарушкин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. - М.: 1971.-С.44
3. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М.: 1974.-С.316
4. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность как правоохранительное отношение // Советское государство и право. – 1980.-№8.-С.124
5. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и сознание долга. - М.: 1983.-С.51
6. Астемиров З.А. Понятие юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979.-№6.-С.62
7. Королев А.И., Явич Л.С. Теория государства и права. - Ленинград: 1982.-С.367
8. Рыбаков В.А. Позитивная ответственность // Советское государство и право. – 1988.-№9.-С.19
9. Тархов В.А. О юридической ответственности. - Саратов: 1978.-С.7
10. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. - М.: 1986.-С.106
11. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения правовых норм // Правоведение. – 1971.-№3.-С.73
12. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. – 1979.-№5.-С.73
13. Сапун В.А. Обще-социальная ответственность и правовое регулирование // Правоведение. – 1982.-№3.-С.16-22
14. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. - М.: 1989.-С.154
15. Сыроватская Л.А. Ответственность за нарушение трудового законодательства. - М.: 1990.-С.27-28
16. Сурилов А.В. Теория государства и права. - Киев-Одесса: 1989.-С.400
17. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М.: 1981.-С.214-218
18. Николаева Л.А., Шмарцев А.Ю. Административно-правовой аспект юридической ответственности // Правоведение. – 1986.-№1.-С.35
19. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. - М.: 1987.-С.48-49